

РОЗДІЛ V

Огляди. Рецензії

УДК 94(476-2)(=411.16)(049.32)

Оксана Карліна

Історична картина життя євреїв білоруського Полісся (рецензія на книгу «Євреї в Турове: історія містечка Мозырського Полесья»^{*})

Тривалий час регіональна і локальна історія східноєвропейського єврейства практично не вивчалася. У кінці XIX – на початку XX ст. єврейські історики (Ілля Оршанський, Семен Дубнов, Юлій Гессен та інші) приділяли основну увагу політичним, соціально-економічним і релігійним питанням життя євреїв в умовах Російської імперії. У Радянському Союзі займатися дослідженням єврейської історії на професійному рівні було неможливо. Після Другої світової війни інтерес до «штетла», містечка з переважаючим єврейським населенням у Східній Європі в період до Катастрофи, став частиною єврейського етнокультурного відродження, що виникло в США у 1960-х рр. Штетл сприймався як символ втраченого світу ашкеназійського єврейства. Тоді з'явилися так звані книги пам'яті, присвячені рідним східноєвропейським містам і містечкам. Усього вийшло близько п'ятисот таких книг [10, с. 228]. Вони написані переважно на основі спогадів, листів, щоденникових записів, періодичних видань.

Із розпадом Радянського Союзу історія міст і містечок, у яких чисельність єврейської общини була значною, поступово стає предметом дослідження істориків [13; 23; 26]. Передусім можна відмітити монографію Матвія Поліщука про життя єврейських громад Одеси і Причорномор'я впродовж нетривалого, але насиченого подіями періоду з 1881 по 1904 рр. [14]. Колектив дослідників із Петербурга видав два томи історичного путівника «100 єврейських містечок України» [21; 22]. У монографії «Штетл. ХХІ століття», підготовленій за результатами експедицій 2004–2007 рр. у Балту, Тульчин і Могильов-Подільський, пропонується нове концептуальне осмислення феномену штетла [25]. Символічні образи єврейського містечка України нещодавно були представлені в чорно-білих фотографіях харківського мистецтвознавця і художника Євгенія Котляра [6].

На основі опрацювання архівних матеріалів за останні двадцять років з'явилися ґрунтовні роботи з історії єврейства в Білорусі в XIX ст. Глибоким вивченням проблеми вирізняються дослідження Євгенія Анищенка [1; 2], Інни Соркіної [19; 20], Ольги Соболевської [17; 18], а також монографії та збірки статей, присвячені життю єврейських громад в окремих білоруських містах і містечках [5; 7; 8; 9; 11; 15; 24]. Вони показують соціально-економічні, демографічні і культурні зміни, що відбулися в єврейській общині того чи іншого містечка упродовж XIX–XX ст.

2008 р. в Єрусалимі побачила світ книга «Євреї в Турове: історія містечка Мозырського Полесья» [16]. Її автор – доктор Леонід Львович Сміловицький, сучасний ізраїльський історик, старший науковий співробітник Центру з вивчення діаспори Тель-Авівського університету (Diaspora Research Center of the Tel Aviv University), спеціаліст з історії євреїв Білорусі. Його перу належать також більше 200 статей і дві монографії: «Євреї Беларуси: из нашей общей истории, 1905–1953 гг.» (Мінск, 1999), «Катастрофа евреев Белоруссии, 1941–1944» (Тель-Авів, 2000).

Книга Леоніда Сміловицького присвячена жителям одного невеликого міста на білоруському Поліссі. Розташований на річці Прип'ять Туров належить до літописних міст Древньої Русі: уперше

© Карліна О., 2013

^{*} Сміловицький Л. Євреї в Турове: історія містечка Мозырського Полесья / Леонід Сміловицький. – Ієрусалим : Цурот, 2008. – 846 с.

згадується в «Повісті минулих літ» за 980 рік, а в XII–XIII ст. був центром Туровського князівства. Після другого поділу Речі Посполитої в 1793 р. Туров увійшов до складу Мінської губернії Російської імперії і залишався невеликим містом упродовж усього XIX і XX ст. Таким є і дотепер у складі Житковицького району Гомельської області Білорусі.

Тисячолітня історія Турова знайшла відображення в багатьох публікаціях [див., наприклад: 3; 4; 12], але, як зазначає Л. Сміловицький, про долю численної єврейської громади, що виникла ще в XVI ст., в них майже нічого не йдеться. У період Російської імперії Туров входив до смуги осілости; у кінці XIX ст. євреї складали більше половини його мешканців, яких налічувалося близько 4200 осіб.

Автор поставив за мету «створити збірний образ єврейських поселень Мозирського Полісся» на матеріалах містечка Турова, розповісти про «повноцінне життя, світлі і сумні сторінки, надії і розчарування його мешканців» [16, с. 15, 18]. Водночас він намагався не оцінювати вчинки героїв свого дослідження, їх бачення світу, життєвої стратегії, а надав змогу це зробити читачеві. Книга оповідає про типове містечко північно-західного регіону Російської імперії, яке знаходилося на перехресті шляхів між Росією, Польщею і Україною.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів, невеликого висновку, додатків, які розширюють інформаційний потенціал роботи, списку ілюстрацій, словника термінів і понять, словника скорочень, великої бібліографії, іменного і географічного покажчиків. Слід вказати, що перші два розділи, які охоплюють події 1830–1945 рр., займають 85 % основного тексту; розділи поділені на 14–15 невеликих підрозділів. Кожен із розділів – це окреме есе зі своєю зав'язкою, розвитком подій у причинно-часовому вимірі і логічним завершенням. Усі події розглянуті в контексті історії Російської імперії та Радянського Союзу. Така побудова тексту робить його доступним для непідготовленого читача, до того ж в умовах російської і радянської дійсності допомагають розібратися пояснення автором різних історичних термінів і понять, які винесені в підрядкові посилання і в окремий словник. Висновки дослідника базуються на численних документах з архівів Білорусії, Російської Федерації, України, Ізраїлю і США, на опублікованих статистичних матеріалах, періодичних виданнях, спогадах колишніх жителів Турова, а також на наукових і популярних працях.

Автор розповів про події в Турові, які відбувалися з 1830-х до 1960-х рр. Викладений матеріал привертає читача передусім тим, що дослідник головну увагу звернув на життя «маленької людини». Його цікавили проблеми і радощі, успіхи і невдачі, життєві плани і можливості їх реалізації членів єврейської общини цього містечка в умовах різних політичних й економічних систем: Російській імперії, громадянської війни 1918–1920 рр. і Радянського Союзу.

Історія єврейської общини Турова розкрита всебічно: економічна діяльність, культурне і духовне життя, сімейні стосунки і побутові умови, традиційна освіта, погроми і початок еміграції, політичні рухи, руйнування вікових звичаїв в умовах більшовицьких соціальних експериментів і репресій, трагічна доля общини в роки нацистської окупації, перехід до мирного життя після Другої світової війни і завмирання єврейського життєвого устрою. Досліджуються стосунки євреїв із владою та неєврейським населенням. Матеріал викладається на тлі загальних історичних процесів і головних подій у країні, при цьому постійно проводиться порівняння з іншими, головним чином, сусідніми містечками.

Порушені проблеми Л. Сміловицький виклав не лише на матеріалах Турова, а й усього Мозирського повіту (пізніше – району, округу), Поліської області (до 1954 р.) із центром у Мозирі, тому його дослідження глибоке з краєзнавчого погляду і, поза сумнівом, зацікавить усіх дослідників соціально-політичної історії Білорусі. Містечко досліджене не як об'єкт спогадів, а як історична реальність.

Важко виділити найбільш важливі розділи книги, усі вони, об'єднані загальною методологією дослідження в межах регіональної історії, допомагають зрозуміти містечко як феномен національного життя євреїв, хід їх думок і поведінки, відносини з навколишнім світом. Праця Л. Сміловицького вирізняється детальним описом повсякденного життя містечка. Захоплюють розділи, присвячені маловідомим сторінкам життя євреїв Турова – побут єврейського будинку, дотримання іудейської традиції, навчання в хедері, місцева національна кухня, лікування від недуг і хвороб. Читач дізнається про давні старовинні перекази, природу та людей, ремесла, ярмарки, «коробковий» збір, волосний суд, рекрутів, боротьбу з пожежами, еміграцію. Такий підхід розширює масштаб дослідження, піднімає його значущість. Перед нами – Поліська глибинка, яка показана крізь призму єврейського містечка, цілісне історичне тло, що дає уявлення про найрізноманітніші сторони життя епохи, котра зійшла в небуття. Обрані сюжети розглядаються впродовж півтора століття на тлі подій

російської і радянської історії. Автор, майстерно використовуючи метод порівняльного аналізу, вибрав і простежив схожі сюжети до і після 1917 р.: професії і види зайнятості жителів містечка, освіта, медичне забезпечення, сільськогосподарські роботи, служба в армії, пошуки соціальної стабільності.

Л. Сміловицький показав, як введення так званих «Тимчасових правил» 3 травня 1882 р. з метою «вигнати євреїв з сіл і селищ» посилювало бідність, яка межувала з повною убогістю загальної маси єврейського населення. Безправ'я і відчай замкнених російським законодавством у перенаселених містечках єврейських робітників і ремісників створили умови для широкого робітничого руху та його радикалізації. Місцеві чиновники, цілеспрямовано підібрані імперським режимом, уважали себе господарями становища.

На початку XX ст. найбільш сміливі і заповзятливі люди намагалися здолати замкнутість містечка шляхом еміграції. Автору вдалося зібрати унікальний матеріал про нелегальну еміграцію євреїв із Мінської губернії. Він склав соціальний портрет вихідців із Турова, розкрив географію їх розселення, показав зв'язок єврейських іммігрантів із малою батьківщиною. Робота Л. Сміловицького свідчить, що міграція євреїв розвивалася в такому напрямі: містечко – місто – великий економічний центр – виїзд за кордон.

У роки революції та громадянської війни Туров пережив три хвилі погромів. У книзі детально описано катування і тортури, що припали на долю єврейського населення Мозирського Полісся. Жертвами тільки погрому Булак-Булаховича у 1921 р. стало 285 жителів Турова [16, с. 704–706]. Незважаючи на всі біди, єврейська община цього містечка вистояла, але з приходом більшовиків була втягнута у вир соціальних і політичних перетворень нової влади. Старі економічні стосунки піддалися повному руйнуванню. Багато жителів Турова залишилися без коштів для існування, тому почали активно його залишати. Євреї поступово розподілялися по нових соціальних групах. Замкнутість штетла зникла назавжди, а з нею і традиційний життєвий устрій. У книзі Л. Сміловицького визначені наслідки скасування школи на їдиш, переконливо показано, як поетапно знищувалися релігійні єврейські інститути (закриття синагог, арешт або висилка рабинів).

Військові дії і подальша окупація привели до повного спустошення Турова, що супроводжувався загибеллю єврейської общини. Німці, використовуючи колабораціоністів із місцевих жителів, знищили єврейське населення. Л. Сміловицькому вдалося встановити імена жителів Турова, загиблих від рук нацистів та їх прибічників у 1941–1942 рр. (676 осіб) [16, с. 725–732]. Безперечною заслугою автора є опис способів порятунку, до яких вдавалися євреї в перші місяці війни; також прослідковано їхню долю в наступні роки: участь у партизанській боротьбі, у боях на фронтах війни, робота в евакуації.

Свою книгу Л. Сміловицький закінчив оповіддю про події післявоєнного життя. Ті декілька десятків єврейських сімей, які повернулися в Туров, намагалися відродити єврейське життя в містечку, але радянська національна політика не сприяла цьому. «В наші дні вже ніщо не нагадує про минулу єврейську присутність, і цим Туров нічим не відрізняється від більшості містечок і міст Білорусії, що мали багаті іудейські традиції» [16, с. 18], – підсумував автор.

Детальна реконструкція життя туровських євреїв XIX–XX ст. слугувала для Л. Сміловицького моделлю для опису містечка взагалі. Перед читачем з'являється типове поселення в смузі осілости, яке спочатку налічувало декілька сотень, далі більше двох тисяч євреїв, а потім Катастрофа завершила історичний процес знищення єврейського містечка, що почався ще на початку XX ст. і тривав у СРСР у 1930-ті рр. Книга багато ілюстрована: близько 150 карт, фотокопій документів, портретів і сімейних фотографій жителів Турова кінця XIX – першої половини XX ст., значна кількість з яких знаходиться в архіві автора. Вони допомагають наочно представити трансформацію життя євреїв у містечках протягом півтора століття.

Слід зазначити, що нестача необхідних досліджень не дає змоги порівняти різні аспекти розвитку єврейської містечкової культури України, Білорусі і Польщі. Глибокого вивчення вимагають процеси соціальної диференціації всередині єврейської общини, рівня політизації містечка, єврейського культурного впливу на неєврейське населення містечка та ін.

Не буде перебільшенням сказати, що праця Леоніда Сміловицького «послугує збереженню колективної народної пам'яті у рамках однієї окремо взятої громади Білорусії, що стала для євреїв спільним домом», а досвід історичних досліджень російського і радянського єврейства, нагромаджений автором у цій галузі, засвідчує належність ізраїльського вченого перебування до кола компетентних дослідників східноєвропейського єврейства.

Джерела та література

1. Анищенко Е. К. Черта оседлости (Белорусская синагога в царствование Екатерины II) / Е. К. Анищенко ; предисл. Э. Г. Йоффе, А. Т. Лейзеров. – Минск : Арти-Фекс, 1998. – 154 с.
2. Анищенко Е. К. Евреи Белорусской губернии: исторический очерк и документы / Е. К. Анищенко. – Минск : Пейто, 2002. – 200 с.
3. Вишневский А. Ф. Туров : (Ист.-экон. очерк) / А. Ф. Вишневский, А. М. Литвин. – Минск : Беларусь, 1980. – 78 с.
4. Гаусман М. Исторический очерк местечка Туров, прежней столицы удельного Туровского княжества / М. Гаусман. – Минск : Тип. губерн. правления, 1877. – 32 с.
5. Евреи Гродно: Очерк истории и культуры : науч.-популяр. изд. / ред.-сост. М. Кемеров, С. Пивоварчик. – Гродно : Белорус. гос. музей истории религии ; Обществ. об-ние «Гродненский еврейский общинный дом Менора», 2000. – 124 с.
6. «Еврейская Атлантида». Мир штетла в произведениях харьковских художников. Выставка творческих работ по итогам проекта «Нешама: через искусство к сердцу». Каталог / авт.-сост. Е. А. Котляр ; Центр востоковедения Харьков. гос. акад. дизайна и искусства. – Харьков : Акрополіс, 2012. – 88 с.
7. Желудок: память о еврейском местечке / отв. ред. И. Копчёнова. – М. : [б. и.], 2013. – 328 с..
8. Зельцер А. Евреи советской провинции: Витебск и местечки. 1917–1941 / Аркадий Зельцер. – М. : РОССПЭН, 2006. – 478 с.
9. Каганович А. Речица: история еврейского местечка Юго-Восточной Белоруссии / Альберт Каганович. – Иерусалим : [б. и.], 2007. – 447 с.
10. Каганович А. Обзор историографии исследования еврейской городской культуры Беларуси / Альберт Каганович // Гісторыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі : зб. навук. артыкулаў / ГрДУ імя Я. Купалы ; рэдкал. : В. В. Даніловіч, И. П. Крэнь, І. В. Соркіна, Г. А. Хацкэвіч [і інш.]. – Гродна : ГрДУ, 2009. – С. 226-234.
11. Лившиц В. М. Горечая еврейская община / В. М. Лившиц. – Горки : Нацрат Илит, 2009. – 298 с.
12. Лысенко П. Ф. Сказание о Турове / П. Ф. Лысенко; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – 2-е изд. – Минск : [б. и.], 2007. – 166 с.
13. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька / Р. Метельницький ; ред. М. Петровський. – К. : Дух і літера, 2001. – 173 с.
14. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии, 1881–1904 / М. Полищук ; науч. ред. А. Локшин. – Иерусалим ; Москва : Гешарим-Мосты культуры, 2002. – 448 с.
15. Розенблат Е. «Жизнь и судьба» Брестской еврейской общины XIV–XX вв. / Е. Розенблат. – Брест : Изд-во Брест. отд-ния Белорус. фонда культуры, 1993. – 84 с.
16. Смиловицкий Л. Евреи в Турове: история местечка Мозырского Полесья / Леонид Смиловицкий. – Иерусалим : Цурот, 2008. – 846 с.
17. Соболевская О. А. Евреи Гродненщины. Жизнь до Катастрофы / А. А. Соболевская, В. В. Гончаров. – Донецк : Норд-Пресс, 2005. – 375 с.
18. Соболевская О. А. Повседневная жизнь евреев Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX века : монография / О. А. Соболевская. – Гродно : ГрГУ, 2012. – 443 с.
19. Соркіна І. В. Роля мястэчак у сацыяльна-эканамічным і культурным развіцці Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX стагоддзяў : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. – Мінськ, 1998. – 20 с.
20. Соркіна І. Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / Інна Соркіна. – Вільня : ЕГУ, 2010. – 488 с.
21. 100 еврейских местечек Украины: Исторический путеводитель / сост. В. Лукин, Б. Хаймович ; отв. ред. В. Лукин. – 2-е изд., испр. и доп. – Харьков : Тарбут Лаам, 1998. – Вып. 1: Подолия. – 320 с.
22. 100 еврейских местечек Украины: Исторический путеводитель / сост. В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович ; отв. ред. В. Лукин. – СПб. : Издатель А. Гершт, 2000. – Вып. 2: Подолия. – 704 с.
23. Татаринов С. Й. Штетл Бахмут – феномен еврейского народа в Донбассе : ист.-культурол. сб. / С. Й. Татаринов, С. А. Федотов. – Харьков : ЧИПП «Слово», 2013. – 186 с.
24. Цыпин В. Евреи в Могилеве: Материалы к истории города / Владимир Цыпин. – Иерусалим : Скопус, 2006. – 373 с.
25. Штетл, XXI век: Полевые исследования / сост. В. А. Дымшиц, А. Л. Львов, А. В. Соколова. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. – 292 с., [24 с.] (Studia Ethnologica ; Вып. 5).
26. «Штетл» як феномен єврейської історії: зб. навук. пр. : матеріали конф. Київ, 30 серп. – 3 верес. 1998 р. – К. : Ін-т юдаїки, НБУВ, 1999. – 380 с.

Стаття надійшла до редколегії
23.07.2013 р.